

ABU RAYHON BERUNIYNING QIYOSIY DINSHUNOSLIKGA OID QARASHLARI

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
stajyor-tadqiqotchisi **Pardayev Abdurahim**
e-mail: choriyevich94@mail.ru
tel: 97 140 06 00*

XI-XII asrlar musulmon dunyosida dinlar tarixi, turli ta’limotlar, e’tiqodlarni o‘rganish borasida bir qator asarlar yozilib, musulmon qiyosiy dinshunosligi sohasi alohida ilm sifatida shakllangan. Ushbu davrda yozilgan asarlarning avvalgi davrda yozilgan kitoblardan asosiy farqi, ularda raddiya va tanqid kam nisbatni tashkil etgan. Dinlar haqidagi xabarlar asosan ensiklopedik shaklda yoritilgan. Bu vaqtda Abu Rayhon Beruniy (973-1048), Abu Muhammad Ali ibn Hazm Andalusiy (994-1064), Abul Maoliy Muhammad ibn Ubaydulloh (vaf. 1092) va Muhammad ibn Abdulkarim Shahrisoniy (1076-1153) kabi olimlar dinlar tarixi, aqidalari, marosimlari to‘g‘risida asarlar yozib qoldirdilar.

Sharqda qiyosiy dinshunoslik asoschisi sifatida e’tirof etiladigan Abu Rayhon Beruniyning “al-Osor al-boqiya an al-qurun al-holiya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar), “Hindiston” nomi bilan mashhur “Kitab fi tahqiq ma li-l-hind min maqulatin, maqbulatin fi-l-aql av marzulin” (Hindlarning aqlga sig‘adigan va sig‘maydigan ta’limotlarini aniqlash kitobi), “Qonuni Mas’udiy” va “at-Tafhim li availi sinaat at-tanjim” (Munajjimlik san’atidan boshlang‘ich tushunchalar) nomli asarlarida dinlar tarixi, asoschilari, marosimlari, e’tiqodlari, bayramlari, ulardagi firqalar shuningdek, qadimgi xalqlarning taqvimlari batafsil yoritilgan. Olimning birinchi asari “al-Osor al-boqiya an al-qurun al-holiya” 1000-yilda Kaspiy dengizining janubiy-sharqidagi Jurjon va Tobaristonda hukmronlik qilgan Ziyoriyar sulolasidan bo‘lgan Qobus ibn Vashmgirga¹ (978-981, 998-1012) atab yozilgan. Ziyoriyar 928-1042-yillar oralig‘ida mintaqada hukmronlik qilganlar.

Alloma ushbu asarida o‘z davrigacha ma’lum bo‘lgan, turli xalqlarning taqvimlarini to‘plagan. Bu taqvimlarning paydo bo‘lish sabablari, turli taqvimlarning oy va sanalaridagi farqlar, bayram, marosim, ibodat o‘tkaziladigan kunlarni aniqlash

¹ Abul Hasan Shamsu-l-ma’oliy Qobus ibn Vashmgir ibn Ziyor ibn Jiliy (vaf. 1012). Ziyoriyarlarning to‘rtinchi hukmdori. Abu Rayxon Beruniyga homiylik qilgan. 1012 yilda vafot etgandan so‘ng, uning o‘g‘li Manuchehr ibn Qobus davrida ziyoriylar g‘aznaviyarlarga tobe bo‘lishgan. Qarang: Abu Rayhon Beruniy. Osor al-boqiya an al-qurun al-holiya. – Leypsig: F.A. Brockhaus, 1878. – B. 4 (Bundan keyin: Beruniy. Al-Osor al-boqiya); Ibn Xallikon. Vafayot al-a’yon.– Bayrut: Dor as-sodr, 2007. – J. 4. – B. 79-81.

kabi masalalar asarning asosini tashkil etadi. Kitobning muqaddimasida insonlarning yaratilishi, to‘fon, islomgacha bo‘lgan arab dunyosi tarixi va Xorazm to‘g‘risida bayon qilingan. Shu bilan birga, asarning katta qismi O‘rta Osiyo nasroniylarining tarixi, diniy urf-odatlar va an‘analariga bag‘ishlangan. Bundan tashqari, “al-*Osor al-boqiya*”da yahudiylarning taqvimlari, Iso payg‘ambar tomonidan bashorat berilgan “xaloskor” (Messiya), Paraklit (Furoqlit), Zulqarnayn, Ya‘juj va Ma‘juj, soxta payg‘ambarlar hamda turli mintaqalarda yashovchi insonlarning e‘tiqodlari borasida ham xabarlar kelgan. Ammo, alloma asarda dinlar tasnifiga oid biror qarashni ilgari surmagan.

Abu Rayhon Beruniy “al-*Osor al-boqiya*”ning yozilish maqsadini, “Olimlardan biri mendan xalqlar tarixi, ular amal qiladigan taqvimlarning boshlanishi, oylar va yillardagi qarama-qarshiliklar, bularning sabablari, xalqlarning mashhur bayramlari, maxsus belgilangan kunlar, millatlarning ba‘zisi amal qilib, ba‘zilari amal qilmaydigan marosimlari haqida so‘radi. Men imkon boricha ularni juda ravshan bayon etib, o‘qiguvchi fahmlaydigan, turli kitoblarni topib, bu kitoblarga nisbatan tushunmovchilik qolmaydigan bir asar yozishga da‘vat etdi”², deb bayon qilgan.

Abu Rayhon Beruniy bu asarni yozishda qadimgi xalqlar, ularning e‘tiqodlari, marosimlari, yil hisoblari haqidagi rivoyatlar chalkashib ketganini hamda yolg‘on va asossiz ma‘lumotlar ko‘p ekanini ta‘kidlagan. Bu asossiz ma‘lumotlarni qabul etmaslik uchun olim dinlarga oid rivoyatlarning o‘z davriga eng yaqin va mashhurini, so‘ngra yaqinroq hamda mashhurroq‘ini ketma-ket o‘rganish, rivoyatlarni har bir dinning mashhur siymolaridan qabul qilish, tuzatish mumkin bo‘lganini tuzatish, boshqalarini o‘z xolicha qoldirish zarurligini ta‘kidlagan. Olimning asarni yozishda qo‘llagan xolislik uslubi keyingi davr dinshunos olimlaridan Abdulkarim Shahrisoniyga o‘zining ijobiy ta‘sirini o‘tkazgan.

“Al-*Osor al-boqiya*”ni yozishda Abu Rayhon Beruniy foydalangan manbalariga tanqidiy yondashgan. Olim foydalangan manbalarning aksariyati bugungi kunga qadar yetib kelmagan. Bu haqda 1957-yilda Mixail Aleksandrovich Salye tomonidan asarning rus tiliga qilingan tarjimai kirish qismida keltirilgan sovet tarixchi-arxeologi Sergey Pavlovich Tolstovning fikriga ko‘ra, Abu Rayhon Beruniyning manbalardagi ma‘lumotlarni qabul qilishdagi haqqoniyligi ko‘plab tarixiy kitoblarning yo‘qolib ketganiga sabab bo‘lgan³.

2 Beruniy. Al-*Osor al-boqiya*. – B. 4.

3 Qarang: Бируни. Избранные произведения. Т. 1. Памятники минувших поколений // перевод и примечания М.А.Салье – Ташкент: ФАН УзССР, 1957. – С. 15.

“Al-Osor al-boqiya”ning ilk arabcha zamonaviy-tanqidiy nashri 1878-yilda nemis sharqshunos olimi Eduard Zaxau tomonidan “Chronologie orientalischer Völker von Albērūnī” (Beruniydan sharq xalqlarining xronologiyasi) nomi bilan amalga oshirilgan. E.Zaxau shu asarni “The Chronology of Ancient Nations” (Qadimgi xalqlar xronologiyasi) nomi bilan 1879-yilda ingliz tiliga ham tarjima qilgan. Asar dunyoning ko‘p tillariga, jumladan, 1903-yilda fransuz va fors tiliga, 1957-yilda rus tiliga tarjima qilingan. O‘zbek tilidagi tarjima esa 1968-yilda Abdufattoh Rasulov tomonidan amalga oshirilgan. O‘zbek tilidagi tarjima tahrirga muhtoj bo‘lib, kirish qismida sovet mafkurasi yaqqol sezilib turadi. Xususan, tarjimon Abu Rayhon Beruniyning biror-bir dinni boshqasidan ustuvor ko‘rmagan inson sifatida ko‘rsatishga harakat qilgan.

Allomaning dinlar tarixiga, xususan hind e’tiqodlari va ta’limotlariga bag‘ishlangan ikkinchi kitobi “Kitab fi tahqiq ma li-l-hind min maqulatin, maqbulatin fi-l-aql av marzulatin” bo‘lib, qisqa qilib “Hindiston” deb ataladi. Asar taxminan 1017-1030 yillar oralig‘ida yozilgan. Arabshunos olim V.Rozen, Beruniyning “Hindiston” asari qadimgi va o‘rta asr G‘arb va Sharq adabiyotida misli ko‘rilmagan yodgorlik⁴ deb, asarga yuksak baho bergan.

XI asrni “Beruniy asri” deb atagan Jorj Sarton bu asar haqida: “U “Hindiston” asarini 1030-yilda G‘aznada yozib tugatdi. Asar brahmaniy Hindistonning tavsifi va aholisining turmush sharoitini o‘rganishga bag‘ishlangan. Beruniy hind falsafasiga, ayniqsa Bhagavat-gitaga maftun edi. U sanskrit tilidagi juda ko‘p kitoblarni, musulmonlar hindlar to‘g‘risida ma’lumotlarga ega bo‘lishlari uchun arabchaga tarjima qilgan”, - degan fikrni bildirgan⁵.

Abu Rayhon Beruniy Hindiston haqida gapirar ekan, hindlarga xos bo‘lgan har bir narsalarni bayon qilishda juda ehtiyotkorona munosabatda bo‘lgan. O‘zi duch kelgan masalalarga aqliy yondashgan. Hindlar uchun tabiiy, boshqalar uchun g‘ayri tabiiy bo‘lgan narsalarga ob‘yektiv munosabat bildirib, ularni hind millatining urf-odatlaridan kelib chiqqan holda sharhlagan. “Bu kitob – deydi, muallif, – bahslashish va tortishish kitobi emas. Xusumatchilarning xujjatlarini keltirmayman, haqdan og‘ishganlarga qarshilik bildirmayman. Bu faqatgina bayon qilish kitobi xolos. Shuning uchun, men bu kitobda hindlarning so‘zlarini o‘z xolicha yozaman”⁶.

4 В.Р. Розен. «Записки Восточного Отд. Имп. Русского Археологического Общества». Т. 11. – СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1886. – С. 147.

5 George Sarton. Introduction to the history of science. – Baltimore: Pub. for the Carnegie Institution of Washington, 1962. – P. 707.

6 Beruniy. Kitab fi tahqiq ma li-l-hind min maqulatin, maqbulatin fi-l-aql av marzulatin. – Bayrut: Alim al-kutub, 1983. B. 15-16. (Bundan keyingi o‘rinlarda: Beruniy. Hindiston)

“Hindiston” jami sakson bobdan iborat bo‘lib, o‘ndan ortiq bobi hindlarning Xudo, ko‘rinadigan va ko‘rinmaydigan olam, ruh-tana munosabatlari, ruhning ko‘chib yurishi (reinkarnatsiya-tanosux), jannat va do‘zax, najotga erishish (nirvana), tabaqalanish tizimi (kasta), muqaddas matnlar (vedalar), butlar, qurbonlik marosimlari, diniy bayramlari to‘g‘risida ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan.

Alloma hind xalqining kasta (varna) tizimi ularning diniy e’tiqodlariga ham ta’sir qilganini keltirgan. Asarda keltirilishicha, hindlarning yuqori tabaqasi bilan avom xalqning e’tiqodi bir-biridan farq qiladi. Yuqori tabaqa aqliy narsalar ustida mushohada yuritsa, avom xalq tabiati ko‘targan narsalarni qabul qilish bilan cheklanadi. Asl-mohiyatni tekshirib o‘tirmaydi, aql yuritmaydi. Shuningdek ular tanosuxga butkul ishonadilar⁷.

Shuningdek, Abu Rayhon Beruniy tomonidan hindlarning ikki kitobi – olamning boshlanishi va mavjudotning tavsifi to‘g‘risida “Sankhya” va jonni badandan qutqarish – nirvana to‘g‘risidagi “Patanjali” kabi muqaddas kitoblar hind tilidan arab tiliga tarjima qilingan. Bu ikki kitobda hind dinlarining hukmlari keltirilmagan bo‘lib, faqatgina ularning e’tiqodlari bayon qilingan. Allomaning “Hindiston”i esa hindlarning hukm va e’tiqodlarini bayon qilishda yuqoridagi ikki kitobning o‘rnini to‘ldirgan va hindlar to‘g‘risidagi barcha savollarga to‘liq javob bergan.

“Hindiston” 1884-yilda E.Zaxau tomonidan nemis tiliga, 1888-yilda ingliz tiliga tarjima qilingan. 1958-yilda Haydarobodda, 1983-yilda Bayrutda zamonaviy tanqidiy matni nashr etilgan. Asarning o‘zbekcha tarjimasi A.Rasulov, Yu.Hakimjonov va G‘.Jalolovlar tomonidan 1965-yilda amalga oshirilgan.

Olimning yana bir asari “Qonuni Mas’udiy” bo‘lib, 1030-yilda g‘aznaviylar sultoni Mas’ud (1030-1040)ga atab yozilgan. Unda asosan astronomiya, astrologiya, geodeziya, metereologiya, geografiyaga oid ilmlar jamlangan. Bu asar jami 11 bo‘lim, 135 bobdan iborat. Shu bilan birga, asarda yahudiylar, nasroniylar, majusiylar va hindlar yashaydigan shaharlar, ularning bayram kunlari, diniy marosimlari to‘g‘risida ham xabarlar mavjud.

Abu Rayhon Beruniyning 1029-yilda yozilgan “at-Tafhim liavaili sinaat at-tanjim” (Munajjimlik san’atidan boshlang‘ich tushunchalar) kitobi astrologiyaga oid bo‘lishiga qaramay, unda xristianlik marosimlari ham zikr qilingan. Alloma asarda “nasroniy” so‘zini Iso payg‘ambarning Baytul Maqdis yaqinidagi Nosiro degan qishloqda dunyoda kelgani bilan bog‘lagan. “Unga odamlar doim nosiralik Iso deb

⁷ Beruniy. Hindiston. – B. 27.

murojaat qilishgan. Ushbu nisbat tufayli uning xalqi nasroniy nomi bilan mashhur”⁸, - deydi, olim. Olimning keyingi ikki asari bugungi kunda asosan astronomiya va astrologiya fanlaridan olib borilayotgan tadqiqotlarning asosiy manbasi bo‘lib kelmoqda.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, XI-XII asrlar musulmon olimlarining qiyosiy dinshunoslikka oid asarlarida obyektivlik va xolislik asosiy o‘rinda turgan. Har bir din, e’tiqod to‘g‘risida fikr yuritilganda, ularni kamsitish, ta’limotlarini past sanash va raddiya berish kabi holatlar deyarli uchramaydi. Ushbu asarlardagi mana shu jihat, XIX asrning 50-yillaridan boshlab G‘arb dinshunosligi sohasida izlanishlar va tadqiqotlar olib borgan olimlar uchun asos bo‘lib xizmat qilgan.

Adabiyotlar:

1. Abu Rayhon Beruniy. At-Tafhim liavaili sinaat at-tanjim. – London: Luzac&CO, 1934. –701 b.
2. Abu Rayhon Beruniy. Kitaob fi tahqiq ma li-l-hind min ma’qulatin, maqbulatin fi-l-aql av marzulatin. – Bayrut: Alim al-kutub, 1983. – 537 b.
3. Abu Rayhon Beruniy. Osor al-boqiya an qurun al-holiya. – Leypsig: F.A. Brockhaus, 1878. – 478 b.
4. Abu Rayhon Beruniy. Qonuni Mas’udiy. – Qohira: Amir G‘ozi Vaqfi, 1954. – 649 b.
5. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. / Tarj. A.Rasulov. – Toshkent: Fan, 1968. – J. I. – 456 b.
6. Abul Hasan Ash’ariy. Maqolot al-islamiyyin va ixtilav al-musollin.– Bayrut: Maktaba al-asriyya, 1990. – J. I. – 340 b.
7. Abul Maoliy. Bayon al-adyon. – Tehron: Intishoroti ibn Sino, 1934. – 66 b.

⁸ Beruniy. At-Tafhim liavaili sinaat at-tanjim. – London: Luzac&CO, 1934. – B. 179.